Engineering Universe for Scientific Research and Management
ISSN (Online): 2319-3069
Vol. XVI Issue IX
September 2024

श्रीकृष्णजोशिविरचिते परशुरामचरितनाटके वस्तुतत्त्वानां विवेचनम

रिंकु सरकार,
शोधार्थी , डा0 बालकृष्णा प्रजापति ,एसोसिएट प्रोफेसर (संस्कृत विभाग)
चौधरी चरण सिंह विश्वविद्यालय, मेरठ, उ.प्र.

श्रीकृष्णजोशिमहोदयानां जन्म शाके 1805 पौषशुक्लायां सप्तम्यां गुरुवासरे पूर्वाभाद्रपदनक्षत्रो हिमालयस्य कुक्ष्यन्तर्गतोत्तराखण्डप्रान्तस्य कुर्मांचले अल्मोडानगर्याः चीनाखाननामके स्वपैतृकसदने अभवत्। जोशिमहाभागेन अनेके ग्रन्थाः प्रणीताः परन्तु प्रकाशिताः ग्रन्थास्तु न्यूना एव। केषाञ्चित् अप्रकाशितग्रन्थानां पाण्डुलिपयः तस्य आवासे सुरक्षिताः सन्ति। एताः पाण्डुलिपयः संस्कृत–हिन्दी–अंग्रेजी– वुफमाउफँनीभाषासु रचिताः सन्ति। श्रीकृष्णजोशिमहोदयेन नाटकत्रायं लिखितम्– यमराजपराजयम्, परशुराम– चरितम्, श्रीकृतार्थकौशिकञच। परशुरामस्य चरितस्य वर्णनं यत्रा कृतम् वर्त्तते तन्नामकं नाटकं परशुरामचरितम्। नाटकस्मिन् सहस्त्रबाहुवधं मुख्यमुद्देश्यम् वर्त्तते। नाटकस्यान्ते च उद्देश्यपूर्तिः अपि दृश्यते। परशुरामचरितनाटके नाट्यशास्त्रीय, काव्यशास्त्रीय तथा वस्तुतत्त्वानां विवेचनं वर्तते। तेषु वस्तुतत्त्वानाम् अग्रे विवेच्यते।.

पूर्वरधैंः – पूर्वरधैं नाम नाटङ्कपूर्वे विघ्नोपशान्तये करणीयं मधैंलाचरणम्। पूर्वरधैंः रधैंमञचे नाटकस्यारम्भे सधैंतयोजनेन् भवति। पूर्वरधैं विघ्नोपशान्तये नान्दी क्रियते।

विश्वनाथेनोक्तम्–

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रधैंविघ्नोपशान्तये।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरधैंः स उच्यते।।

नान्दी– नन्दन्ति देवा यस्मानथवा आनन्दयति देवादीन् स्तुत्या इति नान्दी।

प्रत्याहारादिकान्यधैंन्यस्य भूयांसि यद्यपि।
तथा{प्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये।।
आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता।

श्रीकृष्णजोशिविरचिते परशुरामचरितनाटके वस्तुतत्त्वानां विवेचनम्

मार्धैंल्यशध्ख चन्द्राब्जकोक कैरवशंसिनी।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत।।

परशुरामचरिते नान्दी यथा–

मनीषा सिध्दिा यस्य प्रसिद्वा लोकवेदयोः।
श्रीदं तं श्रेयसे वन्दे सेन्दुं भास्वत्परश्वधम्।।

अष्टपदा द्वादशपदा च नान्दी कथिता कविराज विश्वनाथेन। अत्रा चतुष्पदा पत्राावलीया कृता नान्दी वर्तते यतोहि अत्रा श्लेषेण समासोक्त्या वा नाटके सपत्नीकपरशुधरस्य भगवदवतारस्य परशुरामस्य वन्दना कृता। नान्दीपाठकः कश्चिन्नटो सूत्राधारो वा भवितुं शक्नोति। सूत्राधारो नान्द्यन्ते अलमतिविस्तरेण इति वदति। अतएव अत्रा नान्दीपाठकः सूत्राधारो इति मन्ये। सूत्राधारो नटश्च (भरतः) स्वसम्वादे प्रस्तावनायां तौ नाटकनाटकाराभ्यां सह नायकमपि इधिंतवन्तौ। नाटकस्य विशिष्टगुणैस्सह सूत्राधारो रचयितुर्वैदुष्यमपि परिचिनोति। सः विद्याभूषणश्रीकृष्णकविना महन्नैपुण्येन विरचितं परशुरामचरितसम्बधं नाटकम् रधैंशालायां भरतं प्रयोजयितुमादिशति। नाट्यसूचकत्वात् प्रस्तावना

Engineering Universe for Scientific Research and Management
ISSN (Online): 2319-3069 Vol. XVI Issue IX
September 2024

आमुखमिति कथ्यते। नाटकमिदं प्रातः स्मरणीयस्य पुण्यश्लोकस्य परमपुरुषावतारस्य परशुरामस्य पवित्रां चरित्राोदाहरणं चतुवर्गसाधनं दुरितबाधनमच्युताराधनञच निगदितम्। अत्रा परशुरामं सहस्त्रबाहुञचाधिकृत्य अन्यार्थक– वचनेन अन्यत् कार्यं सिध्यति। अन्यकार्यावगलनादवगलितं ज्ञेयम्। अत्रा प्रस्तावनाया अवगलितनामको भेदोस्ति।

अवगलितम्–

यत्राान्यस्मिन् समावेश्य कार्यमन्यत् प्रसाध्यते।
तच्चावगलितं नाम विज्ञेयं नाट्ययोक्तृभिः।।

अत्र रघैंमञचे परशुरामस्यागमनं सूचयन् भरतः सूत्राधारं कथयति–**अतस्तस्मै दूरात् प्रणम्य गच्छावः।** सः सूत्राधारेण सह रघैंमञचात् निर्गच्छति। तदनन्तरं परशुरामस्य भ्रातृणां प्रवेशः भवति।

नाटकस्य रचनायै कथावस्तु इतिवृत्तं वा प्रमुखं तत्त्वं भवति। नाटके पात्राणां प्रामुख्यम् अनन्तरम् स्थितिस्सत एकोर्घिंरसः अन्ये च गौणरसाः भवन्ति। एवं वस्तु नेता रसश्चेति नाटकरचनायाः प्रमुखतत्त्वानि भवन्ति। पाश्चात्यविदुषां मते षट्तत्त्वानि भवन्ति यथा– कथानकं चरित्राचित्राणं कथोपकथनं सम्वादो वा देशकालौ रचनाशैली उद्देश्यञच। तेषां षण्णामन्तर्भावः त्रिाष्वेव तत्त्वेषु भवितुमर्हति। नाट्यप्रदर्शनात् पूर्वं मञचे दर्शकानाम् आनन्दाय पूर्वरघैंस्यावश्यकता भवति। अभिनयदृष्ट्या नाटके वृत्तीनामपि महत्त्वपूर्णं स्थानं भवति। अतः नाटके प्रकारान्तरेण पञचमुख्यतत्त्वानि गण्यन्ते यथा पूर्वरघैं, कथावस्तु, अभिनेता, रसो वृत्तसश्चेति।

अत्र नाटककारेण स्वकल्पनया नाटकीयदृष्ट्या च यत्रा तत्रा कथानके परिवर्तनपुरस्सरं परिवर्द्धनमपि कृतम्। कथानकमिदं मिश्रितं कथ्यते। वस्तु द्विविधमिति भवति– अधिकारिकं प्रासघिंकञच।

परशुरामचरितनाटके दुराचारिसहस्त्रबाहुं हत्वा आर्यवुफलेषु चैक्यस्थापनं प्रधानपफलम् भवति। तत् प्रधानपफलं प्राप्तिपर्यन्तं क्रियमाणं कर्ममाधिकारिकम् इत्युच्यते। नाटकस्मिन् भद्रसेनेतिवृत्तं प्रासघिंकं मन्यते।

अर्थप्रकृतयः–

भरतमुनिना नाटड्ढशास्त्रो प×चार्थप्रकृतीनां योजनार्थं निगदितम्–

बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च।
अर्थप्रकृतयः पञच ज्ञात्वा योज्या यथाविधि।।

एतेषां अर्थप्रकृतीनां सामान्यपरिचयं यथा–

बीजम्– नाटके यत् मुख्यपफलं तत् सि(हेतोः बीजं धान्यबीजवत् सूक्ष्मं वृ(िशीलं च कथ्यते। यथा–

इह बहुविटपः सहस्त्रबाहुःर्द्विजकुलदुःखकरः सकण्टकाग्रे।
स पततु परशोः प्रचण्डघातैः फलरहितोपि समूललूनशाखः।।

परशुरामचरितनाटकस्य प्रथमाघड्ढे परशुरामद्वारा सहड्ढबाहुवधं हि मुख्यं कार्यम्। बहुशाखावतो वृक्षस्यार्थे सहड्ढबाहुशब्दो प्रयुक्तः। नाटकस्यान्ते च सहड्ढबाहोः वधप्रयोजनं पूर्णतां याति। अत्रा इतिवृत्तं सहड्ढबाहुर्वधार्थं सघैंच्छते।

बिन्दुः– मुख्यवृत्ते विच्छिन्ने जाते यत्रा यत् स्मृतिपथमेति तत्रा बिन्दुः अस्ति। जल तैलबिन्दुरिव बिन्दुः कथानकं प्राप्नोति। नाटकस्य तृतीयाघड्ढमध्यादारभ्य चतुर्थाघड्ढमध्यं यावदनावृष्टिनिवारणार्थं परशुरामद्वारा यज्ञादिसम्पादने मुख्यवृत्तं विच्छिन्नं जातम्। भद्रसेनः परशुराममपृच्छत् किं दिव्यास्त्रौः सहड्ढबाहुयद्धं प्रशमितुं शक्यते? परशुरामस्य

Engineering Universe for Scientific Research and Management
ISSN (Online): 2319-3069
Vol. XVI Issue IX
September 2024

श्रीकृष्णजोशिविरचिते परशुरामचरितनाटके वस्तुतत्त्वानां विवेचनम्

प्रत्युत्तरेण (परस्परयुद्धेन तयोः शक्तिहानिर्लोककल्याणाय भवेत्) पुनरत्र मुख्यवृत्तं स्मृतिपथं प्राप्नोति। अतोत्र बिन्दुनामिका अर्थप्रकृतिः भवति।

पताका–

तद् वृत्तं दूरगामि तथा पफलप्राप्तौ सहायकम्।

भद्रसेनः सहड्ढबाहुं हन्तुं क्षत्रियनरेशानां संगठने प्रयतते। एतद्वृत्तान्तं नाटकस्य तृतीयाघड्ढात् षष्ठाघड्ढस्य मध्यं यावत् प्रचलति। भद्रसेनः पताकानायकोस्ति।

प्रकरी – प्रासर्घिकं प्रदेशस्य चरितं प्रकरीमता।

नाटकेस्मिन् प्रकरीनामिकया अर्थप्रकृत्या सर्वथा{भावो वर्त्तते।

कार्यम् – समापनं तु यत्सिद्धयैतत्कार्यमिति सम्मतम्।

परशुरामचरितनाटके सहस्त्रबाहुवधरूपस्य कार्यस्य सिद्धिहेतोः नायकः कार्याणि प्रारब्धवान्। तत् पफलप्राप्त्यर्थं कृत्यं नावशिष्यते तत् कार्यम्। अत्र सहड्डाबाहुं निहत्य क्षत्रियनरेशानां संगठनं कार्यमिति।

फलार्थिभिः प्रारब्धस्य कार्यस्यैताः पञ्च अवस्थाः आरम्भः, प्रयत्नः, प्राप्त्याशा, नियताप्तिः पफलागमश्च भवन्ति।

आरम्भः प्रयत्नः प्राप्त्याशा नियताप्तिफलागमाः।।

परशुरामचरिते कार्यावस्था–

1. आरम्भः–

आौत्सुक्यमात्रामारम्भः पफललाभाय भूयसे।

अर्थात् पफलप्राप्त्यर्थं यत् औत्सुक्यं भवति तदेवारम्भः इति विद्वभिः मन्यन्ते। परशुरामचरिते आरम्भः यथा–

पवित्रेस्मिन्देशे द्विजवुफलहिते दस्युरहिते
महाराजो भ्राजन्मणिजटितसौवर्णमुवुफटः।
करोत्याचारं यदि जगति वुफत्राापि तमहं
कुठारस्याघातैर्झटितिः कलये कालकवलम्।।

अत्र कुठारेण यं कमप्यत्याचारिणं हन्तुं इच्छया अत्याचारिणो विनाशाय (फलप्राप्त्यर्थम्) परशुरामस्य औत्सुक्यमात्रामेव अवगम्यते।

2. प्रयत्नः – फलप्राप्तौ अतिशीघ्रतया क्रियमाणो व्यापारः प्रयत्नः वर्त्तते।

परशुरामचरिते प्रयत्नः–

सन्निधाने तु कस्यापि पुरुषत्वभिमानिनः।
जीवतो जातु दुष्कर्मा हर्त्तुमीष्टेबलां बलात्।।

अत्र परशुरामस्य कथने दुराचारिणं सहड्डबाहुं हन्तुं त्वरान्वितायाः भावः आगच्छति। अतोत्रा प्रयत्ननाम्नः कार्यावस्थास्ति।

3. प्राप्त्याशा– अस्यामवस्थायाम् उपाये विघ्नशंकया च फलप्राप्तिः दोलायमाना जायते। यथा– एकत्रा परशुरामेण शार्यातादयो हताः। जनैः परशुरामलोमहर्षिन्या सह भद्रसेनस्य वुफलाधिपत्यं अभिनन्दनं कृतम्। एकतः सहड्डबाहुः रावणेन सह यद्धरतो वर्त्तते अपरतश्च सहड्डबाहुः यद्धे विजयं लब्ध्वा प्रत्यागच्छेत् तर्हि सहड्डबाहुः प्रवुफप्य परशुरामभद्रसेनौ च वधं करिष्यति। लोमहर्षिणीमपि पीडयिष्यतीत्याशंकापि बाधते। अतः अत्रा प्राप्त्याशा वर्तते।

4. नियताप्तिः– यत्र विघ्नाभावेन पफलप्राप्तिः सुनिश्चिता भवति तत्रा नियताप्तिः भवति। यथा– नाटकस्य दशमाघड्ढे परशुरामसहड्डबाहुसंग्रामे सहस्त्रबाहुसेना विनष्टाः तथापि यदा सहस्त्रबाहुः एकाकी

परशुरामेण सह यद्ध्मानो वर्त्तते तदा परशुरामेण तस्य वधं निश्चितम् भवति।

5. फलागमः— पफलागमे समस्तपफलप्राप्त्यनन्तरं फलप्राप्तिः सुनिश्चिता भवति। यथा नाटकस्यान्तिमेङ्के परशुरामकथने—

जयोस्ति यो मे स तवाशिषां फलम्।
यशश्च यन्मे तदपि त्वदाशिषा।
पितुर्महर्षेरपि जीवरक्षणं
त्वदीयसेवाफलमस्ति केवलम्।।

अत्र परशुरामः अत्याचारिणं सहङ्कबाहुवधरूपम् अभीष्टपफलं प्राप्नोति। अतः फलागमः अस्ति। नाटककारेण अस्मिन् नाटके यथार्थप्रकृत्यः कार्यावस्थाश्च सम्गुम्पिफताः सन्ति तथैव एतासां समन्वयेन पञ्च सन्धयोपि (मुख—प्रतिमुख—गर्भ—विमर्श—निर्वहणाः) संयोजिताः सुकौशलेन।

श्रीकृष्णजोशिविरचिते परशुरामचरितनाटके वस्तुतत्त्वानां विवेचनम्

परशुरामचरिते अर्थोपक्षेपकाः—

कथावस्तुनो अर्थस्य उपक्षेपकाः सूचकाः अर्थोपक्षेपकाः कथ्यन्ते। नाटकस्याङ्केषु सरस इतिवृत्तस्योपनिबन्धनं भवति किन्तु कस्यचन नीरसस्य निबन्धनीयस्यापि वस्तुनो योजना गुम्फिता जायते या पूर्वापरेतिवृत्तदृष्टङ्का अपेक्षितैव भवति। वस्तुतः दृश्यकाव्यस्याभिनय रङमञ्चे भवति। तद्दृष्ट्यैव काव्यस्य दृश्यश्रव्यविभाजनं भवति। रङमञ्चे कस्यापि घटनायाः प्रदर्शनं अरुचिकरत्वात् अनुचितं मन्यते। कथासूत्रां द्विविधं भवति दृश्यं सूच्यञ्च। कथानकस्य येशाः नीरसाः भवति येषां मञ्चे प्रदर्शनं अनुचितं मन्यते ते सूच्याः कथ्यन्ते। ये मधुरोदात्तरसभावसम्पृक्ताः सन्ति अपि च रघैंशालायां येषां प्रदर्शनं दर्शकानां कृते रसमय भवेत् ते दृश्याः। सूच्यं कथावस्तु अर्थोपक्षेपकेर्ज्ञायते। ते च पञ्चधा भवन्ति— विष्कम्भकः प्रवेशकः चूलिका अघङ्कावतारोङ्कमुखश्च।1 नाटकस्मिन् एषु पञ्चसुविष्कम्भकश्चूलिका चैतद् द्वयमेवोदाहृतम्।

1. विष्कम्भकः — अनुसन्धानेन विष्कभ्नाति वृत्तमुपष्टम्भयतीति विष्कम्भकः भवति।2 विष्कम्भकमाध्यमेन नाटके भूतभाविकथांशाः सूच्यन्ते। सो च अङ्कसन्धायको वर्त्तते अर्थात् द्वयोरघङ्कयोः सम्बन्धकारको मन्यते। अङ्कस्य आरम्भादेव अस्य संयोजनम् जातम्। विश्वनाथेनार्{पि उक्तम्—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः।

परशुरामचरितनाटके चतुर्णामघङ्कानामारम्भे द्वयोः पात्रायोः संवादेषु मात्रा भाषादृष्ट्या शुद्धविष्कम्भको दृश्यते।

2. चूलिका— नाटकेस्मिन् जवनिकायाः अभ्यन्तरैः स्थितैः पात्रैः यत् इतिवृत्तं सूच्यते तदेव चूलिका भवति। उक्तञ्च—

अन्तर्जवनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका।

अरे रे कोयं संसारे योस्माकं महाराजस्य सहस्त्रबाहोरनिष्टं जल्पति। अत्र पत्राद्वारा नेपथ्ये ससेनस्य सहस्त्रबाहोः सहायकाः सबलाः सन्तीति सूच्यते।

भो देवाः त्वरध्वम्। त्वरध्वम्। इत्यादिना देवा पुष्पवृष्टङ्कर्थं सम्बोधिताः। अत्रा परशुरामः सहङ्कबाहुविनाशे सपफलो जातः, इति दशमाघङ्के नेपथ्योल्लेखेन सूचितम्। एतादृशानि बहूनि उदाहरणानि नाटके प्राप्यन्ते।

Engineering Universe for Scientific Research and Management
ISSN (Online): 2319-3069
Vol. XVI Issue IX
September 2024

परशुरामचरिते नाटङ्ोक्तिनिरूपणम्

नाटके श्रव्याश्राव्यदृष्ट्य कथानकस्य वृत्तभेदा नाटकीयसघङ्केतरूपेण भवन्ति। अश्राव्यं स्वगतमपि उच्यते।

स्वगतम्— यदन्येषां गोप्यतया पात्रास्य स्वहृद्येव स्थितं तत् स्वगतमात्मगतश्राव्यं भवति। विश्वनाथेन नाट्योक्तिस्वरूपम् यथोक्तम्—

अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्। स्वगतमपि दर्शकानां कृते तु श्राव्यमेव भवति परन्तु मञचस्थपात्राणां कृते अश्राव्यमेव भवति। स्वगतं द्विविधं भवति— अपवारितं जनान्तिकञच।

अपवारितम्— अपवारितमिति रहस्यकथनमित्यर्थः। नाटके केवलमेकद्विवारमेव रहस्यं कथ्यतेन्यस्य परावृत्यापवारितम्।

जनान्तिकम्— नाटङ्ोक्त्याः प्रकारमेकं जनान्तिकम्। त्रिपताकाकारेण अन्यान् गोप्य कथानकस्य मध्ये एव पात्राद्वयोः परस्परं संवादं जनान्तिकम् इत्युच्यते।

रहस्यन्तु पदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते।
त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम्।।

नाटकेस्मिन् जनान्तिक आकाशभाषितयोः प्रयोगाभावः वर्त्तते।

वर्णनकौशलम्— कस्यापि वस्तुनोः रूपाकारप्रकारादीनां वाघ्मयी यथार्थाभि— व्यक्तिरेव वर्णनम् भवति। तस्य रूपस्य रम्याभिव्यक्तिरूपं एव वर्णनकौशलं कथ्यते। तच्च द्विविधम् भवति— प्राकृतिकवर्णनं वैकृतिकवर्णनञच। अस्मिन् परशुरामचरितनाटके प्राकृतिकवर्णने पर्वतः नदी वनं, वनस्पतिः, प्रपातसूर्यचन्द्रवन्यजीवाः, अतिवृष्टिः, अनावृष्टिः, दावाग्निः, गिरिः प्रातः, मध्याह्न, सायं, दिवसं रात्रि इत्वादीनां वर्णनमुपलभ्यते।

वैकृतिकवर्णने च युद्ध, दुर्गः, राजधानी इत्यादीनां वर्णनमपि दृश्यते। मानवीय— सौन्दर्ये परशुरामस्य रूपाकारवर्णनेन सह लोमहर्षिण्याः मृगायाश्च रूपादिवर्णनञचास्ति। चरित्राचित्राणे पात्राणां रूपादिवर्णनं कृतम्।

निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् विद्याभूषण उपाधिना विभूषितः श्रीकृष्णजोशी— महोदयानां कृत्तीनां माध्यमेनैव तेषां वैदुष्यं प्राकट्यते। नाटके प्रस्तावनायाः अवगलितनामको भेदास्ति। अस्मिन् नाटके यथार्थप्रकृत्यः कार्यावस्थाश्च सम्गुम्पिफताः सन्ति तथैव एतासां समन्वयेन पञच सन्धयापि (मुख—प्रतिमुख—गर्भ—विमर्श—निर्वहणाः) संयोजिताः सुकौशलेन। विष्कम्भकश्चूलिकाश्च अर्थोपक्षेपकाः स्वीकृतः।

श्रीकृष्णजोशिविरचिते परशुरामचरितनाटके वस्तुतत्त्वानां विवेचनम्

सन्दर्भग्रन्थाः—

1. नाटकीय पारिभाषिक शब्दावली
2. दशरूपकम
3. साहित्यदर्पणः
4. नाट्यशास्त्राम्
5. परशुरामचरितम